

Андрій Блануца

«КНЯЖАТА ГОЛОВНІ» ТА «КНЯЖАТА-ПОВІТНИКИ» НА ВОЛИНІ В XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ*

В ієрархічній структурі українського суспільства в період раннього нового часу найвищий щабель займали князі. Виразом «Королем стають, князем народжуються» винятково влучно окреслюється те особливе місце, яке відводилося князівській верстві — єдиному замкненому стані, до якого не давали доступу ні багатство, ні вплив, ні високі урядові чини. Князем був і міг бути лише син князя, і ані король, ані сейм не могли пожалувати князівського титулу¹. Проте, як видно з документів, князівський прошарок далеко не був однорідною верствою. Вперше поділ на дві групи в його середині знаходимо в ревізії Луцького замку 1545 р. Так, найпотужніших князів в ревізії названо «княжатами головними», а решта отримала назву «княжат-повітників»². Мета даного дослідження — розкрити окремі питання соціально-економічного характеру статусу двох вказаних князівських груп.

В ревізії Луцького замку 1545 р. ревізор вперше вжив до означення князівської верстви вказані терміни, котрими позначався статус, який в даному регіоні закріпився за тим чи іншим князівським родом. Серед «княжат головних» згадуються Федір Андрійович Сангушкович, Андрій Михайлович Коширський, Олександр та Іван Федоровичі Чорторійські, Дубровицький менший³, тобто представники трьох князівських родів: Сангушків-Коширських, Чорторійських та Гольшанських-Дубровицьких. Н. Яковенко до цієї князівської групи відносить, окрім згаданих, ще шість родів: Острозьких, Заславських, Збараських, Вишневець-

* В основу статті покладено доповідь, виголошену автором на III Міжнародному науковому Конгресі українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 17–19 травня 2006 р.).

ких, Корецьких, Четвертенських та емігрантів Глинських. «Усі інші, — відмічає дослідниця, — віднесені до княжат-повітників»⁴. Проте в ревізії деякі з них відмічені поіменно. Наприклад, до луцьких повітників ревізор зарахував наступних князів: Федора Головню-Острожецького, Вороницьких, Максима, Остафія і Богдана Соколинських, Івана Масальського, Якова Крокотку, Юрія і Войну Вороницьких, Стефана Ружицького, Богдана Любецького, Велецького, а також віднесених Н. Яковенко до «княжат головних» Андрія, Матвія та Івана Четвертенських⁵. З якої ж причини дослідниця віднесла Четвертенських до групи князів головних, тим часом як в джерелі вони значаться як князі-повітники?

Сприймаючи положення історика-правника кінця XIX — початку XX ст. Ф. Леонтовича про визначальну роль економічного фактору в поляризації князівської верстви⁶, Н. Яковенко не вважає, що «цей процес був настільки прямолінійним», бо серед княжат головних «як здається, не випадково знаходяться саме ті, чиє землеволодіння простежується як стабільне і безперервне з кінця XIV ст.»⁷. Тому дослідниця вважає, що в основі їхніх землеволодінь лежали служебні уділи предків XIV ст., закріплені за даним родом на частині території династичних уділів цього ж роду⁸. Очевидно, що ревізор відніс Четвертенських до князів-повітників помилково. Дана ж родина підпадає до групи княжат головних за визначенням і Ф. Леонтовича, і Н. Яковенко, адже їх землеволодіння сягають часів удільних князівств, а також вражають своїм масштабом. Так, наприклад, за Пописом війська Великого князівства Литовського 1528 р. родина князів Четвертенських (Сокольських) зі своїх володінь виставляла 31 коня⁹, тобто володіла 744 димами, а за даними Подимного тарифу Волині 1629 р. — 871 димом¹⁰.

Які ж були маєткові позиції «княжат-повітників» протягом XVI — першої половини XVII ст. у порівнянні з «княжатами головними»? Відповідь на це питання можуть дати джерела фіскально-реєстрового характеру, опрацювання яких дозволить встановити наближене до дійсності співвідношення земельних володінь двох зазначених князівських груп. Для XVI ст. — це вже згаданий Попис війська ВКЛ 1528 р., а також Поборовий реєстр Волинського воєводства 1570 р., для першої половини XVII ст. — Подимний

тариф Волині 1629 р¹¹. По інших територіях українських земель, що в означений період входили до складу ВКЛ та Речі Посполитої, паралельних джерел такого типу, на жаль, не збереглося.

Так, маєткові позиції князів-повітників і князів головних за Пописом війська ВКЛ 1528 р. представлені 38 особами князівської верстви, серед яких 18 належать до 7 родів групи «княжат головних», а решта 20 — до 12 родів групи «княжат-повітників». Представники групи князів головних виставляли із своїх земельних володінь 299 коней, значно менше (56 коней) — представники групи князів-повітників. Для того, щоб з'ясувати, яка величина їхніх землеволодінь, потрібно здійснити переведення коней у волоки землі. Для цього скористаємося наступною схемою: 1 кінь = 8 служб, служба = 3 дими, 1 дим = 0,75 волоки.

Таблиця 1, складена на основі опрацювання Попису війська ВКЛ 1528 р., дає чітке уявлення про співвідношення між землеволодіннями двох князівських груп. За її даними, 12 родів «княжат-повітників», що склали 63 % від князівського прошарку, володіли 16 % земель (1008 волок) від загальної величини князівського земельного фонду Волині. Водночас 7 родів (37 %), віднесених до групи «княжат головних», сконцентрували в своїх руках 84 % земель Волині (5382 волок), тобто більше, ніж в п'ять разів від «княжат-повітників». З цього не важко переконатися, що беззаперечна економічна перевага була на боці князів головних. Особливо значними розмірами своїх землеволодінь серед князів головних вирізнялися родини Сангушків-Коширських, Вишневецьких, Чорторійських, Четвертенських та Заславських, котрі виставляли із своїх володінь відповідно 126, 46, 33, 31 та 29 коней¹². Родини Любецьких, Козек, Курцевичів, Порецьких та Ружинських-Роговицьких, котрі були на той час найкрупнішими землевласниками серед «княжат-повітників», виставляли із своїх володінь відповідно лише 15, 10, 8, 5 та 4 коней¹³.

Станом на 1570 р. маєткові позиції князівських груп дещо змінилися, головним чином зменшенням відсоткової частки землеволодінь князів-повітників порівняно із земельними володіннями князів головних. Дані співвідношення землеволодінь двох князівських груп на Волині представлені в таблиці 2. Так, 14 родин

Таблиця 1. Співвідношення між землеволодіннями «княжат-повітників» та «княжат головних» на Волині станом на 1528 р.¹⁴

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
«княжата-повітники»	12	63	1008	16
«княжата головні»	7	37	5382	84
всього	19	100	6390	100

Таблиця 2. Співвідношення між землеволодіннями «княжат-повітників» та «княжат головних» у Волинському воєводстві станом на 1570 р.¹⁵

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
«княжата-повітники»	14	64	1110	14
«княжата головні»	8	36	6944	86
всього	22	100	8054	100

(відповідно 64 % від загальної кількості князівського прошарку) представників групи «княжат-повітників» володіли лише 14 % земель Волинського воєводства (1110 волок)¹⁶. Володіння ж «княжат головних» дещо збільшилися у порівнянні з 1528 р. Зокрема, представники 8 родин (відповідно 36 %) групи князів головних зосередили в своїх руках 86 % землеволодінь регіону (6944 волок)¹⁷, тобто їхні володіння збільшилися на 2 % порівняно з 1528 р.

За даними Поборового реєстру, станом на 1570 р. найпотужнішими в економічному аспекті залишалися ті ж самі роди представників групи «княжат головних», що й у 1528 р. У цьому реєстрі вже фігурує кн. К. Острозький, котрий і очолив список найзаможніших князів не лише Волині, а всієї Речі Посполитої. За ним йшли Сангушки-Коширські, Вишневецькі, Корецькі, Чорторійські, Збараські, Четвертенські. До «княжат головних» нами також був зарахований кн. А. Курбський, що мав особливий статус і був

пожалуваний Ковельською волостю у Володимирському повіті, що, згідно з поборовим реєстром, становила 384 волоки землі¹⁸.

Найзаможніші родини «княжат-повітників» Козек, Порицьких, Масальських, Курцевичів в середньому мали 60–100 волок¹⁹, а шість представників роду Ружинських-Роговицьких володіли лише 27 волоками землі (36 димів)²⁰. Маєтності князів-повітників дробилися і шляхом відокремлення частин володінь, що переходили як вінова частка (традиційно, й пізніше узаконена Литовськими Статутами, вона становила 1/3 від володіння) при одруженні їхніх дочок. Їхні ж шлюбні партнери нарівні з князями головними були окреслені вузьким колом знаті, а в більшості випадків менш титулованою, проте фінансово впливовою групою — панамі²¹. Тож вірогідно, що частина землеволодінь «княжат-повітників» перетекла до «княжат головних» та панів, що, однак, не є головною причиною поступового зменшення частки їхніх земельних володінь порівняно з найбільш титулованою князівською групою — князями головними.

Поборовий реєстр 1570 р. дає можливість простежити співвідношення двох князівських груп і по кожному повіту Волинського воєводства. Так, показник частки землеволодінь князів-повітників у Луцькому повіті був таким же, як і в усьому воєводстві (див. таблицю 3).

Таблиця 4 дає уявлення про співвідношення землеволодінь «княжат-повітників» та «княжат головних» в Кременецькому повіті. У даному регіоні концентрація земельних володінь князів-повітників була найнижча серед трьох повітів Волинського воєводства. Зокрема, представники двох родів «княжат-повітників» (40 % від князівського прошарку загалом) володіли лише 6 % землі, тоді як 3 роди «княжат головних» (60 %) зосередили 94 % князівських землеволодінь у повіті.

Найвищий рівень концентрації земельних володінь «княжат-повітників», порівняно з Луцьким та Кременецьким повітами, простежувався у Володимирському повіті. Тут князі-повітники володіли 18 % землі (для порівняння: у Луцькому повіті — 16 %, Кременецькому — 6 %), тоді як «княжата-повітники» — 82 %. (див. таблицю 5).

Таблиця 3. Співвідношення між землеволодіннями «княжат-повітників» та «княжат головних» в Луцькому повіті Волинського воєводства станом на 1570 р.²²

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
«княжата-повітники»	10	62,5	698	16
«княжата головні»	6	37,5	3706	84
всього	16	100	4404	100

Таблиця 4. Співвідношення між землеволодіннями «княжат-повітників» та «княжат головних» в Кременецькому повіті Волинського воєводства станом на 1570 р.²³

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
«княжата-повітники»	2	40	129	6
«княжата головні»	3	60	1915	94
всього	5	100	2044	100

Таблиця 5. Співвідношення між землеволодіннями «княжат-повітників» та «княжат головних» у Володимирському повіті Волинського воєводства станом на 1570 р.²⁴

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
«княжата-повітники»	5	50	283	18
«княжата головні»	5	50	1323	82
всього	10	100	1606	100

За майже 60 років у співвідношенні землеволодінь між двома групами князів відбулися кардинальні зміни, що яскраво відображені відповідними цифрами і відсотками таблиці 6. За даними джерел, на основі яких складено дану таблицю, «княжата-повітни-

Таблиця 6. Співвідношення між землеволодіннями «княжат-повітників» та «княжат головних» у Волинському воєводстві станом на 1629 р.²⁵

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
«княжата-повітники»	9	47	1919	4
«княжата головні»	10	53	43433	96
всього	19	100	45352	100

ки» на першу третину XVII ст. все більше втрачають й так не дуже міцні економічні позиції в регіоні. Так, порівняно з 1570 р., у даний час частка земельних володінь князів-повітників зменшилася з 14 до 4 %. Натомість «княжата головні» остаточно закріпили своє домінування в економіці Волині — частка їхніх володінь сягнула 96 %, тобто збільшилася на 10 % порівняно з 1570 р.

Таким чином, за столітній період волинські «княжата-повітники» в економічному аспекті поступово втратили свої позиції, що виражались головним чином обсягами земельних володінь.

Як показав аналіз відповідних джерел, «княжата-повітники» суттєво поступалися «княжатам головним», що й стало однією з головних відмінностей між їхніми статусами. Представники групи «княжат-повітників», не маючи в більшості випадків вагомих фінансових важелів, поступово ставали слугами своїх набагато заможніших сусідів — князів головних. Наприклад, серед князів-слуг Острозьких були представники таких родин «княжат-повітників», як Курцевичів, Войн-Воронецьких, Жижемських, Хованських, Ружинських; Вишневецьким служили Друцькі-Горські, Лики, Темрюк-Пятигорські, Ружинські, а Корецьким і Сангушкам — вже згадувані Ружинські²⁶. Поступово князі-повітники вимушені заставляти, здавати в оренду, а то й часом продавати свої маєтності, тоді як володіння князів головних в основному залишалися стабільними, а дехто ще й зміг їх збільшити²⁷. На другу половину XVI — початок XVII ст. навіть менш титуловані пани могли посперечатися не лише в своїй економічній силі, а й деякі з них зо-

середили в своїх руках величезні, порівняно з князями-повітниками, землеволодіння²⁸. Тому основною відмінністю економічного характеру князів головних від князів-повітників було походження їхніх володінь. Якщо перші вирізнялись успадкованими землеволодіннями, то володіння других формувалось в основному за рахунок отчин-вислуг²⁹.

Окрім відмінностей економічного характеру, «княжат-повітників» від «княжат головних» відрізняли й такі фактори як соціальне становище та правосвідомість, які включали у себе суверенність землеволодіння, особисті права (виступ збройних загонів на війну окремо від загального повітового ополчення, право на персональні листи-повідомлення), право підсудності виключно великому князю³⁰. Остання теза про прерогативу князів головних над князями-повітниками видається перебільшеною. Важко погодитися з думкою, що князі-повітники підлягали лише під юрисдикцію воєвод чи місцевих старост. Таке твердження Н. Яковенко базує на відповідних формулах Волинської і Київської уставних грамот, однак не вказує при цьому на конкретні статті даних грамот³¹. Проте «перевід на вище право», тобто під юрисдикцію великого князя литовського, мали не тільки «княжата-повітники», а й нетитулована знать — пани і зем'яни³². Наприклад, у 1494 р. київський боярин Іван Петрович звернувся до великого князя Олександра Ягелончика за правом переведу на вище право переглянути його справу щодо маєтків Тоганче, Товарів і Григорів з двоюрідним братом Кузьмою Івашкевичем³³. Як бачимо, правом переведу на вище право у даному випадку скористався представник нижчого шляхетського прошарку. Мало того, цим правом на практиці користалися рядові шляхтичі і в судових справах, позиваючись не з рівними собі, а й навіть з князями. Такий випадок, зокрема, зустрічаємо у справі за 1499 р. Михайла Павшича і чоловіка його сестри Івана Семеновича з князями Іваном та Львом Полубенськими про маєтки перших Варевці, Убернов та Конотов³⁴.

У Київській уставній грамоті містилося ще й застереження, що якщо князь, пан або зем'янин не з'являться у певний визначений час судового розгляду справи великим князем литовським, то дана справа автоматично переходить під юрисдикцію воєводи

(«тога воєвода нашъ маєть моцно его перед собою ку праву поставити бех кажьдого отзывать перед нас и справедливост маєть тому вчинити на конецъ»)³⁵. Відмітимо, що така правова прерогатива привілейованої верстви суспільства раннього нового часу, як перевод на вище право, скасовувалася з введенням в дію Першого Литовського Статуту у 1529 р. Так, перевід справи на вище право заборонявся Розд. 6 Арт. 2, проте тут це право могло застосовуватися лише у випадку порушення письмового законодавства³⁶. Зрівняти в правах князів-повітників і князів головних з рештою шляхти повинні були реформи 1564–1566 рр. у ВКЛ, якими проголошувалося скасування імунітету перших від місцевого судочинства. Проте і після введення в дію відповідних норм Другого Литовського Статуту у 1566 р. таким імунітетом продовжували користуватися окремі представники з групи князів головних³⁷. Натомість вже на цей час маловпливові і в основному незаможні князі-повітники все ж таки були вимушені підкоритися такому нововведенню.

Таким чином, «княжата головні» та «княжата-повітники» у XVI — першій половині XVII ст. займали особливе положення серед знаті ВКЛ та Речі Посполитої. Проте їх економічні позиції та матеріальні статки були далеко не рівними. Князі головні, земельні володіння яких протягом століття лише зростали, виразно різнилися від князів-повітників, які щодалі втрачали свої і так не показні за обсягами землеволодіння. Натомість де-юре і де-факто князі-повітники користалися нарівні з князями головними правом «переводу на вище право», тобто із зверненням до великого князя литовського для розгляду судових справ.

¹Згідно з дослідженням Н. Яковенко, «за увесь час існування Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої корпорація князів поповнилася за рахунок родин не князівського походження двічі, та й то пожалування йшли з-за рубежа, від імператорів Священної Римської імперії: у 1515 р. імператор Максиміліян надав князівський титул Радзивілам, у 1647 р. Фердинанд III — Любомірським. Що характерно, неприродні з точки зору загалу князівські титули прижилися не без зусиль» (Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 74).

²ródła dziejowe. Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku / Wyd. A. Jabłonowski. — T. VI. — Warszawa, 1877. — S. 20. Нова публікація ревізії укра-

їнських замків 1545 р. нещодавно здійснена В. Кравченком у серії Литовська метрика (Див.: Литовська метрика. Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. — К., 2005).

³ *ródła dziejowe...* — S. 20.

⁴ Яковенко Н. М. Українська шляхта... — С. 100.

⁵ *ródła dziejowe...* — S. 20–21. В ревізії вказані також і князі-повітники Володимирського повіту, серед них: Олександр Порицький, Андрій Козека, Богдан і Михайло Курцевичі, Василева Ружицька-Роговицька Настасія. (Ibid. — S. 20).

⁶ Леонтович Ф. И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. — СПб., 1895. — С. 31; Его же. Правоспособность литовско-русской шляхты // Журнал Министерства народного просвещения. — 1908. — № 6. — С. 247.

⁷ Цит. за: Яковенко Н. М. Українська шляхта... — С. 100.

⁸ Там само. — С. 100.

⁹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 523. — Арк. 200 зв.–208 зв. Див. також: Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрика Вялікага княства Літоўскага. Книга 523. Книга публічних спраў 1. — Мінськ, 2003. — С. 148–151. та нещодавно виданий Перепис війська ВКЛ у серії Литовська метрика в Інституті історії Литви: Lietuvos Metrika (далі — LM). 1528. — *Viešųjų reikalų knyga 1.* — Vilnius, 2006. — P. 132–135.

¹⁰ Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. — Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. — К., 1930. — С. 154.

¹¹ Попис війська ВКЛ 1528 р. та Поборовий реєстр Волинського воєводства 1570 р. використані автором за оригіналом: відповідно РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 523. — Арк. 200 зв.–208 зв. та *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. sygn. 31. nr. mikr. 32745.* (далі — AGAD. ASK.) — К. 202–274 зв., а Подимний тариф Волині 1629 р. за публікацією О. Барановича (Див.: Баранович О. Залюднення України... — С. 141–155).

¹² РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 523. — Арк. 200 зв.–208 зв. В «Пописе землі Волинское» не значиться кн. Костянтин Острозький. Його ім'я було внесене в реєстр «Почет Панов-Рад их милостей», згідно з яким князь виставляв із всіх своїх володінь 426 коней (Там само. — Арк. 8 зв.). Проте в цьому реєстрі не вказана локалізація володінь кн. К. Острозького. Натомість Н. Яковенко зарахувала всіх виставлених К. Острозьким коней до його волинських володінь, як і 154 коня, що виставлялися князівською родиною Гольшанських (Яковенко Н. М. Українська шляхта... — С. 99.). Через відсутність імен зазначених князів в «Пописе землі Волинское», їхні володіння в даних таблиці 1 не представлені. Для прикладу, острозькі володіння були і на р. Немані, зокрема, Яворський маєток, який був відібраний кн. Костянтином Івановичем Острозьким приблизно в кінці 1520-х рр. в Остафія Юцинича. Про це свідчить лист від 1531 р. короля Сигізмунда I до кн. Костянтина Острозького: «Жикгимонд божию милостью король польский великий князь литовский, русский, пруский, жомоитский, мазовецкий и иных.

Воеводичу Троцкому, старосте брацлавському и веницкому, князю милости Костянтиновичу Острозкому вже не одно крат жалуует наш дворянин наш пан Остафей Юцинич о том, што ж дей еще воевода Троцкий, отец твоей милости небожчик кнз Костянтин Иванович Острозкий отнял в него имене его Яворского земли и сеножати, и пушу и к тому который перевоз свой на реце

Немоне мел и то дей теж в него отнял и к имени своему зде телу привернул, и теж дей его милость, з его власное земли людей его сославши, и своих людей там посадил, о том же мы перве сего неоднократно до отца твое милости писали приказуючи, аж бы его милость тых земель и сеножатий и пущи ему ся отступил. Ино отца твоего в животе не стало, а ты земель и с пущи ему непоступило, а потом вжо или неоднократно до тебе писали, приказуючи под заруками нашими, аж бы твоя милость также в тые земли и сеножати и пущи его ничимся не вступовал и того перевозу на себе не мел, и люди своис тых земель его знес прочь, и твою дей милость того вчинити не хотел, и над то дей еще твоя милость кажешь с пущи его Яворское дерево на будованье замку своего Здетельского братии без его воли, в чом теся ему кривда и шкода великая деет, а про тое есми то будут земли и пуща его власная, приказуем тебе под зарукою наше тысячою копами грошей, аж бы твоя милость в тые земли и сеножати и пущи его и в перевоз на реце Немене ничим ся не вступовал и люди свои з его земли властное велел знести прочь, и через то их там немел и с пущъ его Яворских дерева на будованье к замку своему Здетельского братии без его воли неказал, и тому дал упокои конечно. А которое бы твоеи милости было до него дело и ты бы в том з нимъ правомся увы ходил. Писан у Кракове под лет Божого нароженья 1531 месяца марта 20 индикт 6» (Vilniaus universiteto bibliotekos. Rankraščių skyrius. — F. 69–28. — P. 2).

Відомо також, що ці захоплені землі залишалися у власності князів Острозьких і до кінця 1540-х рр., про що свідчить ще один лист від 1540 р. короля Сигізмунда I вже до Василя Костянтиновича Острозького, в якому на скаргу: «жаловала нам пани Остафеевая Яцинича пани Анна Андреевна и с братми своими Иваном Андреевичем а Мартином о том штож дей ещо свеем твои воевода Троцкий небожчик Костантин Иванович Острозкий отнял у мужа ее пана Остафия Яцинича перевоз на Немне несдути и людей дей его посгонял и боярина свого Дениса и теж людей своих там повсаживал» наказував князю повернути мастки нащадкам Остафія Юцинича та «Про то приказуем тебе иж бы во всем на подданных своих права казал дати справедливост вчинил конечно» (Vilniaus universiteto bibliotekos. Rankraščių skyrius. — F. 69–27. — P. 3).

Із датованого 1549 р. напоминального листа видно, що нащадки Остафія Юцинича так і не змогли повернути свої втрачені володіння на р. Немані: «На память пану Юловсу. Коли ездили делити пущу пану воеводе виленскому пану Юлму Юрьевичу Глебовича, князем Василем Костянтиновичем, въ тотъ часъ приехали до насъ пан Иван и пан Андрей Остафиевичи Юцинича, припоминаючися в той пущи, которая лежит речки Розъважое а речки Возвешна, и перевозъ на Немне, кгде теперь Денис перевозъчикомъ отъ князя Василя Костянтиновича им люди которыи надъ перевозомъ седять, и менуючи, от тую пущу и перевозъ, и люди небожъчик князь Костантин Иванович Острозкий, отецъ князя Василевъ, у вотца нашего отнял, а штось дотычетъ розробков тыхъ што розъробили оба польъ речки Возвешна на поли и на сеножати, и то поведили, ижъ тоестъ по смерти князя Костянтиновича при князю или тые поля и сеножати розробили и поведили, ижъ мають на тую пущу и на перевоз, и на люди, и на тыи розробки листы господарскии припоминальные, як до князя Костянтина Ивановича и до князя или и до княгини Илиное и до князя Василя. Мы тое припоминание их казали собе для помети записати, а за тые проробти поведали, ижъ тоест пуща Иловеж властность наши» (Vilniaus universiteto bibliotekos. Rankraščių skyrius. — F. 69–28. — P. 1).

¹³РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 523. — Арк. 200 зв.–208 зв.

- ¹⁴Підраховано за матеріалами: РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 523. — Арк. 200 зв.–208 зв.
- ¹⁵Таблиця складена за матеріалами: AGAD. ASK. — К. 202–274 зв.
- ¹⁶Підраховано за матеріалами: AGAD. ASK. — К. 202–274 зв.
- ¹⁷Підраховано за матеріалами: Ibid.
- ¹⁸Ibid. — К. 246 зв.
- ¹⁹Ibid. — К. 202–274 зв.
- ²⁰Ibid. — К. 237–248.
- ²¹Про шлюбні зв'язки князів більш детально див.: Яковенко Н. М. Українська шляхта... — С. 104, 124–146.
- ²²Таблиця складена за матеріалами: Ibid. — К. 202–236, 264–270.
- ²³Таблиця складена за матеріалами: Ibid. — К. 249–263, 273–274 зв.
- ²⁴Таблиця складена за матеріалами: Ibid. — К. 237–248, 271–272 зв.
- ²⁵Таблиця складена за матеріалами: Баранович О. Залюднення України... — С. 141–155.
- ²⁶Яковенко Н. М. Українська шляхта... — С. 120.
- ²⁷Блануца А. Земельні контракти князів на Волині (друга половина XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2005. — Вип. 5. — С. 173–182. Його ж. Земельні контракти волинської шляхти в другій половині XVI ст. // Укр. іст. журн. — 2005. — № 6. — С. 33–50.
- ²⁸Блануца А. Пани і шляхта-зем'яни в системі обігу земельних володінь на Волині в другій половині XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2005. — Т. 14: На пошану академіка І. С. Винокура. — С. 161–178.
- ²⁹Дана теза достатньо обґрунтована в книзі: Яковенко Н. М. Українська шляхта... — С. 100–101.
- ³⁰Див. детально: Там само. — С. 100–102.
- ³¹Там само. — С. 102. Детальний аналіз і розбивку на статті Волинської та Київської уставних грамот здійснив Д. Вашук у своєму дисертаційному дослідженні (Див.: Вашук Д. П. Обласні привілеї Волині та Київщини: ґенеза і функціонування в другій половині XV — першій третині XVI ст.: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — К., 2005. — 238 с.).
- ³²LM. (1387–1546). — *Užrašymų knyga* 25. — Vilnius, 1998. — P. 103.; LM. (1499–1514). — *Užrašymų knyga* 8. — Vilnius, 1995. — P. 281.
- ³³Акты Литовской Метрики, собраны Ф. Леонтовичем. — Варшава, 1896. — Т. I. — Вып. I. (1413–1498). — С. 42.
- ³⁴Акты Литовской Метрики, собраны Ф. Леонтовичем. — Варшава, 1897. — Т. I. — Вып. II. (1499–1507). — С. 12. Загалом детальніше про перевод на вище право див.: Вашук Д. Судовий процес та його функціонування в Київській землі в другій половині XVI — першій третині XVII (аналіз статей Уставних земських грамот) // Український історичний збірник. — К., 2004. — Вип. 7. — С. 69–94.
- ³⁵LM. (1499–1514). — *Užrašymų knyga* 8. — Vilnius, 1995. — P. 242.; LM. (1387–1546). — *Užrašymų knyga* 25. — Vilnius, 1998. — P. 190.
- ³⁶Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. акад. К. Яблонского. — Минск, 1960. — С. 70.
- ³⁷Докладніше див.: Яковенко Н. М. Українська шляхта... — С. 110.